

TÓTH FERENC

KARD ÉS TOLL.
MAGYAR KATONAÍRÓK A FELVILÁGOSODÁS
KORABELI FRANCIAORSZÁGBAN

A kora újkori magyar politikai és katonai emigrációk jelentősen hozzájárultak a huszárság európai elterjedéséhez. Huszáraink legnagyobb sikert a korabeli francia királyi hadseregben aratták, ahol jelentős magyar hányadú huszárezredek alkotva folyamatosan beépültek a francia társadalomba.¹ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után számos kuruc vitéz keresett menedéket a Francia Királyság területén, ahol a hadsereg keretein belül tudták leginkább hasznosítani harci tapasztalataikat.² E tanulmányban szeretném felvázolni a 18. századi franciaországi magyar emigrációhoz kapcsolódó kulturális sztereotípiák kialakulását, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva a jelenség katonai és politikai dimenzióján túl annak művelődéstörténeti, nyelvi, irodalmi és viselkedéstörténeti aspektusainak. Másrészt pedig szeretném felhívni a figyelmet azokra a francia nyelven publikáló korabeli katonaírókra, akik figyelemre méltó irodalmi tevékenységet folytattak.

Ebben a korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például: Polübiosz, Julius Cézár, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erőnyeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – mint például: a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf³ híres hadászati munkájá-

¹ Lásd e témához: TÓTH Ferenc, *Ascension sociale et identité nationale: Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815)*, Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 2000.

² A leghíresebbekről lásd: ZACHAR József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető, 1981.

³ Életről lásd: TÓTH Ferenc, *A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata*, Fons, 1997/3. 253-300.

ban a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlítja: „Úgy tűnik, hogy a magyarok kik, némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valóban, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”⁴

A magyar huszárokról hasonló sztereotípiákat más korabeli francia szerző tollából is olvashatunk. A huszárokat egyébként két francia szóval is illették: az „hussard” és az „houssard” szavakkal. Az utóbbinak a magyaréhoz közelebb eső kiejtése miatt feltételezhetően a magyar származású huszárok más nemzetiségűektől való megkülönböztetésére használták.⁵ E kis nyelvtörténeti emlék arról is tanúskodik, hogy a magyarok mellett szükségszerűen alkalmaztak más származású huszárokat is, elsősorban németeket. Kezdetben ez utóbbiak száma annyira elenyésző lehetett, hogy az „hussard” és az „hongrois” (magyar) szavakat szinte szinonim értelemben használták. Ez az állapot feltehetőleg még a 18. század közepén is jellemző lehetett, hiszen Chabo de la Serre lovag az 1748-ban írt lovasságról szóló emlékiratában így mutatja be a huszárságot: „Németországban ha huszárt mondunk, akkor magyart kell értenünk alatta, vagyis olyan lovast, aki annyira hozzászokott ehhez az állathoz, hogy el sem tudja képzelni az életét nélküle és aki ehhez a harci kedvhez, még olyan tudást is ad, amellyel az állat mások előtt rejtett képességeit is felderíti.”⁶

A tapasztalatok szerint a magyarok különösen értettek a lovakhoz és a könnyűlovas harcmódorhoz, s ezt francia katonai elit is elismerte. A kortársak még a németeket hasonlították gyakran hozzájuk. Turpin de Crissé gróf már idézett munkájában (*Essai sur l'art de la guerre*, Paris,

⁴ Lancelot TURPIN DE CRISSÉ, *Essai sur l'art de la guerre*, Paris, 1754. 149. (ford.: Tóth Ferenc)

⁵ ZACHAR, i. m., 113.

⁶ Service Historique de la Défense (Vincennes), série MR 1730 fol. 1181. (ford.: Tóth Ferenc). Lásd e kéziratról: TÓTH Ferenc, *Magyar huszárok francia szemmel: Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai*, Hadtörténelmi Közlemények 2002. június 115/2. 420-436.

1754.) így írt e két nemzet könnyűlovas erényeiről: „A magyarok és a németek higgadtabbak és megbízhatóbbak. Az előbbiek kétségkívül a legalkalmasabbak az összes nemzet közül e feladatra, a másodikkak kis gyakorlással szintén alkalmassá válhatnak.”⁷

Hasonló érveléssel találkozunk a Jeney Lajos Mihály *A portyázó* című művében: „A gyalogságot minden fajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakarataikra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természetből fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott magyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni.”⁸ Egy másik, kéziratban maradt művében, amelyet teljes egészében a huszároknak szentelt Turpin de Crissé e két nemzet más erényeit is felvillantja: „A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyezmem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul.”⁹

Amint láthatjuk, a csel, a ravaszság, a hidegvér a kisháborús taktika alapvető elemeit képezték és fontos szerepet játszottak a magyarság pozitív megítélésében. Hogy miért rendelkezhettek ilyen speciális tulajdonságokkal a magyar harcosok arra két magyarázatot kaphatunk a korabeli szakirodalomból: egyrészt a magyarok hun-szkíta őseitől eredeztették e tulajdonságokat, másrészt pedig a magyarok török ellen vívott háborúi tapasztalatának tulajdonították e jellegzetes portyázó harcmodort. Később a magyarok kizárólagosságának elve folyamatosan kiszorult a szakirodalomból. A Montesquieu és Szász Móríc által népszerűsített modern nemzeti alapon szervezett hadsereg eszméje lassan háttérbe szorította az olyan karakteresen nemzeti jellegű egységeket, mint a huszárezredek.¹⁰ Egy névtelen porosz katonai szakíró

⁷ TURPIN DE CRISSÉ, *i. m.*, 177. (ford.: Tóth Ferenc)

⁸ JENEY, *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint* (Hága, 1759.), Bp., Magvető, 1986. 62. (ford.: Zachar József)

⁹ Bibliothèque de l’Arsenal (Paris), Ms 4077 Observations sur le service des husards et troupes légères 53. (ford.: Tóth Ferenc)

¹⁰ André CORVISIER, *L’armée française de la fin du XVII. siècle au ministère de Choiseul. Le soldat*, Paris, 1962. 127.

lovasságról írt 18. század második felében keletkezett kéziratában már így nyilatkozik e témáról: „Hajdanában azt hitték hogy jó huszár csak magyarokból válhat, eközben a tapasztalat bebizonyította, hogy ez tévedés. A poroszok között csak kevés vagy alig volt belőlük és mégis kitartó felkészítéssel kiképezhetünk mindenkit mindenféle gyakorlatra vagy a kívánt képességet, feltéve, hogy nem kívánunk többet tőlük, mint amennyire az ember képes.”¹¹

A magyar könnyűlovasság, a huszárság, csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A huszárság meghonosodásának kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon.

A huszárezredekben tehát kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbieken a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiak Franciaország német anyanyelvű tartományaiból (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. Az osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállásának csak az 1756-ban megkötött az osztrák-fran-

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 11 Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi, et de la Republique de Pologne, Aide de camp de sa Majesté et chevalier de l'ordre de Prusse (XVIIIe siècle) fol. 6. (ford.: Tóth Ferenc)

cia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újoncokkal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.¹² Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt.¹³

Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Azt gondolta, hogy ez a magyar nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmódorra való beoltására.¹⁴

Kezdetben – részben a törökországi magyar emigránsok között végzett toborzóutak sikerének és a nagy számú magyar dezertőrnek köszönhetően – a magyarok aránya a franciaországi huszárezredekben jelentős maradt a 18. század első felében. Később, különösen az 1756-os ún. diplomáciai forradalom után helyüket az elzásziak, lotharingiaiak és franciák vették át. Ugyanakkor, a magyar származású katonai elit egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták. Az Oszmán Birodalom területén francia

¹² SHD, série 8Yc 4, 6, 10 és 19.

¹³ Példaként az Esterházy huszárezred 1784-ből ránkmaradt mustrajegyzékének adatait szeretném felhozni (Bibliothèque Mazarine (Paris), Ms. 2863). Vö.: Tóth, *i. m.*, 342.

¹⁴ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 54-56. (ford.: Tóth Ferenc)

szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leghíresebbek Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után huszártisztként és keleti diplomataként szolgált a francia királynak. François fia szintén e két pályán jeleskedett, emellett szépíróként és orientalistaként is számon tartja az utókor. Több sikeres diplomáciai kiküldetést hajtott végre elsősorban az Oszmán Birodalom területén. Nevéhez fűződik a Dardanellák és a Boszporusz megerősítése, a török tűzértség reformja és egy francia egyiptomi katonai expedíció terve is. Élményeit nagysikerű visszaemlékezéseiben (*Mémoires sur les Turcs et les Tartares*) foglalta össze, amely több nyelven számos kiadást is megért.¹⁵

François baron de Tott, vagy más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak hajdani sikere ellenére mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt életpályája már zsenge ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostoha gyermekévé vált. Emiatt sokáig még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg. Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronikus képet őriz róla. Egyszer mint gátlástalan kalandor, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg. A gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Édesapja, Tóth András, a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült és így jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La

¹⁵ Legismertebb magyar életrajza: PALÓCZI Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., 1916. Életéhez lásd még: Henri DEHÉRAIN, *La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769*, *Revue de l'histoire des colonies françaises* 11 (1923), 1–32.; Christophe FARNAUD, *Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779)*; *Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer*, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.; Anne de FONT-RÉAULX, *Présence française dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle: le baron de Tott (1733–1793)*, Thèse soutenue en 1969 à l'Ecole des Chartes.; Tóth Ferenc, *Egy tarcsafürdői emlék, Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága*, Vasi Szemle LV/1. (Szombathely), 2001. 31–42.

Ferté sous Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja, Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763), közigazdász és író volt. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában megsebesült. A fiatal huszártiszt ígéretes képességeinek köszönhetően a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.

A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerezte meg itt nyelvtudását. A fiatal de Tott is itt készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét. E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit az emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ban jött el, amikor Krímbe küldték egy orosz-török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768-69-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősieen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizálására kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratcsikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban. Életének e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776-77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egyidőben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére.¹⁶

¹⁶ Tóth Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata Egyiptom elfoglalására irányuló terve az 1770-es évek végén*, AETAS, 28(2013)/1, 31–60.

Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak. Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalább is Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében publikálta. Terveinek megghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. 1785-ben a északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdön (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „Boszorkonyház»-nak (*Hexenhaus*) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója, a kísérleti eszközöket a szombathegyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

Az emlékiratai öt részből állnak: egy előljáró beszédből és négy könyvből. Az előljáró beszédben a szerző kifejti történetfilozófiáját és cáfolja Montesquieu klímaelméletét. Az első könyvben, amelyben Konstantinápolyt és a török politikai rendszert mutatja be, súlyos kritikával illeti az Oszmán Birodalom despotizmusát és bekapcsolódik abba a filozófiai vitába, amely a 18. században zajlott a keleti despotizmusok kérdéséről. Leírása a korabeli török társadalom hiteles ábrázolása. Anekdotái, könnyed stílusa nagyban hozzájárultak a mű sikeréhez. A második könyv szintén izgalmas ábrázolását nyújtja a krími tatárok orosz hódoltság előtti mindennapi életének. Nemcsak az 1768–69-es utazása történetét ismerhetjük meg, hanem átfogó geográfiai, természetrajzi és társadalmi körképet tár elénk. Nézőpontja rokonítható Montesquieu *Perzsa levelek* című művének társadalomkritikájával: gyakran a tatárok szájába adja a francia társadalom bírálatát. A követ-

kező részt főleg az orosz-török háborúban játszott, 1769-től 1774-ig tartó katonai szakértői feladatainak részletezésének szánta. Kisebb-nagyobb túlzásoktól eltekintve elég reális képet nyújtott a háborús eseményekről, értékes történeti forrást hagyva hátra a kutatók számára. Az emlékiratok utolsó könyvében a földközi-tengeri útját részletezi, és ezen belül leírja az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományát, Egyiptomot. Az ókori emlékek bemutatásán túl feleleveníti a Szezei-csatorna megépítésének tervét is, amelyből Napóleon is merített egyiptomi expedíciója alkalmával.¹⁷

A könyv már megjelenésekor nagy sikert aratott. Az első francia kiadást 1784-ben nyomtatták Amszterdamban. A következő két évben még négy francia kiadást ért meg a bestsellernek is tekinthető munka. Az idegen nyelvű (angol, német, dán, holland stb.) kiadások szintén nagyon sikeresek voltak. A könyv angol kiadása 1789-ben a New York Society Library leggyakrabban kölcsönzött példányai közé tartozott. Később valóságos referenciakötetté vált az orientalisták, történészek és etnográfusok körében. Ma még nem ismerjük a kézirat végleges változata keletkezésének összes körülményeit. Feltételezhetően, amint már ezt fentebb jeleztük, a szerző diplomáciai karrierjének különböző stádiumában keletkezett több kisebb szöveg összetoldozásából állt össze a végső verzió. Kutatásainknak köszönhetően elég jól ismerjük a szerző forrásait (könyvtárát és kézirateit) és munkamódszereit, amelyekkel az utolsó kiküldetése utáni években (1778–1784) összeállította a nyomdakész kéziratot. A mű egyetlen jelenleg ismert kézirate a párizsi Centre de l'École Supérieure de l'Armée de Terre könyvtárában található. A díszes kötésű *Mémoires du baron de Tott* című kézirat valaha XV. Lajos francia király személyes tulajdonát képezte. A kézirat tanulmányozása során megállapítható, hogy a kézirat, kis eltéréstől eltekintve, azonos a nyomtatásban megjelent mű szövegével. Ami a mű fogadtatását illeti, nem mellékes megjegyezni, hogy Tott báró a megjelenés idején már világszerte ismert személy volt. Ez részben megmagyarázza a munka elsöprő erejű sikerét is.

¹⁷ Tóth Ferenc, *Un Hongrois en Égypte avant Napoléon. La mission secrète du baron de Tott*, *Revue historique des armées*, n 270 (2013), 14–22.

A *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* hatása a francia nyelvterület határain túl is jelentős volt. Hamarosan lefordították több nyelvre is. A fordítók kommentárjaikban gyakran személyes meggyőződéseiknek is hangot adtak. Így például az angol fordító bevezetőjében megjósolta, hogy Oroszországban körülbelül egy évszázad múlva jelentős forradalom (!) várható... Ez az előremutató vízió egyben azt is megmutatta, hogy milyen ellenérzéseket váltott ki már a korabeli európai közvéleményben is az orosz nagyhatalmi terjeszkedés. A mű széles körű olvasottságára is vannak jellemző adataink. A leghíresebb olvasók között tarthatjuk számon a királyi családot, az orientalista Volney-t, a forradalmár Brissot-t, Lord Byront és a fiatal Bonaparte Napoléont. Tott báró műve igen hamar fontos kézikönyvvé vált, amelyet történészek, földrajztudósok, orientalisták és szépírók is gyakran forgattak. Legismertebb irodalmi hatása a német Bürger legendás Münchhausen báró történetében érhető tetten.¹⁸

A másik jelentős emlékiratíró Ladislav Valentin Esterházy, magyarul Esterházy Bálint László, volt. Esterházy Bálint László életét elég jól ismerjük, jórészt már megjelentetett emlékiratai és vázlatos életrajzai alapján.¹⁹ Nagyapja, Esterházy Antal (1676–1722) II. Rákóczi Ferenc generálisaként követte a bujdosó fejedelmet a törökországi emigrációba. Az ő fia, Esterházy Bálint József (1705–1743) 1721-ben lépett a francia királyi hadsereg szolgálatába, a Bercsényi László vezénylete alá tartozó huszárezredbe. Hamarosan saját huszárezredet alapított, majd 1740-ben megnősült. Felesége a délfranciaországi Languedoc tartomány egyik ősi nemescsaládjából származó Philippine de Nougarede de La Garde lett. Esterházy Bálint László 1740. november 2-án született a Cévennes hegységben található Le Vigan városkában.²⁰ Édesapja 1743-ban bekövetkezett halálával, a fiatal gyermek Bercsényi

¹⁸ Tóth Ferenc, *Entre voyage et écriture : la genèse et la réception des Mémoires du baron de Tott*, Archivum Ottomanicum, n 29 (2012), 189–190.

¹⁹ *Mémoires du comte Valentin Esterhazy*, ed. Ernest DAUDET, Paris, 1905; ZACHAR, i. m., 432–444.; Edmond FRANJOU, *Le comte Valentin Esterhazy, seigneur de La Celle-Saint-Cyr, confident de Marie-Antoinette*, Auxerre, 1975.

²⁰ Archives Municipales du Vigan, série GG 17 fol. 23.; Országos Levéltár (Budapest) P 186 3. csomó, Az Esterházy család francia ágára vonatkozó iratok.

László gróf gyámsága alá került, aki fiaként nevelte az árvát. Esterházy Bálint László memoárjaiban így emlékezik vissza nevelőapjára: „...a családomról mindig elismeréssel beszélt nekem, és örömét fejezte ki, hogy annak egy leszármazottját örökbe fogadhatta. Engemet mindig csak *fiamnak*²¹ szólított és elvárta, hogy én is *et voulait que je l'appelasse atyámuramnak* nevezzem.”²²

Katonai pályáját a hétéves háború idején kezdte a francia királyi hadsereg Bercsény huszárezredében. Részt vett a németországi nagy hadműveletekben, és 1761-ben – huszonegy éves korában – alezredesi rangra emelték.²³ Nem sokal ezután, 1764-ben engedélyt kapott egy saját nevét viselő huszárezred megalapítására. Tehetségének és társadalmi pozíciójának köszönhetően több diplomáciai misszióval is megbízták, elsősorban Közép-Európában, illetve Angliában. 1770-ben őt bízták meg, hogy Bécsben átadja a trónörökös, a későbbi XVI. Lajos király, képmását Mária Antoinette-nek.²⁴ Hamarosan sikerült elnyernie a későbbi francia királyné rokonszevét és bizalmát, aki még Mária Terézia királynő tiltakozása ellenére is elhalmozta kegyeivel. Az 1775-ös népi mozgalmak (ún. „lisztháború”) idején huszárezredének élén kiemelkedő szerepet játszott a rend helyreállításában a Francia Királyság Brie tartományában. 1780-ban tábornokká, majd egy év múlva Rocroy katonai kormányzójává nevezték ki.²⁵

Ekkor házasodott meg. Felesége a svájci származású, dúsgazdag Hallweyl gróf nála jóval fiatalabb leánya volt.²⁶ Érdemei elismeréséül 1787-ben kinevezték az akkor alapított Katonai Tanács egyik tagjának. Meredeken fölfelé ívelő pályáját a francia forradalom eseményei törték derékba. Külföldi száműzetésbe kényszerült, majd a francia politikai emigráció vezető köreiből kapott diplomáciai megbízást Oroszországban. D’Artois grófja küldöttjeként az emigráns francia hercegek kép-

²¹ Az aláhúzott szavak az eredeti francia szövegben is magyarul vannak. (fordította Tóth Ferenc)

²² *Mémoires du comte Valentin Esterhazy, i. m., 17.*

²³ ZACHAR, i. m., 434.

²⁴ Uo., 437.

²⁵ Bibliothèque Mazarine (Paris), série Ms. 2863 *État du régiment de hussards Esterhazy, dressé en 1781 et mis à jour jusqu'en 1784* fol. 2.

²⁶ *Mémoires du comte Valentin Esterhazy, i. m., 192–195.*

viseletét látta el II. Katalin cárnő szentpétervári udvarában. A cárnő elhalmozta kegyeivel, és megajándékozta egy kis birtokkal is a korábban Orországhoz csatolt lengyelországi területen. Esterházy ide telepítette családját is, bízva az európai politikai helyzet kedvezőbb változásaiban. Élettörténetét a memoárjaiban örökítette meg, amelyet hosszú oroszországi száműzetése során írt. E kéziratos művet eredetileg a gyermekeinek szánta, de a munka később – 1905-ben – Ernest Daudet gondozásában nyomtatásban is napvilágot látott.²⁷

Élettörténetét mesélve Esterházy játékos mozaikot épített a különféle olvasmányélményeiből, amelyeket beleolvasztott az önálló művébe. Tudatosan megszépítette a történelmet, elhallgatott és kitalált eseményeket, hasonlóan kora híres emlékiróihoz. Kedvelte az irodalmi kliséket és előszeretettel élt is velük a művében. Felismerhető, hogy Retz kardinális emlékirataiból kölcsönözte a híres „tükörjelenetet”, amikor leírta a Bercsényi gróf lányával való kacérkodását.²⁸ Jellemzően a történetet Voltaire *Candide* című munkájából vett pikáns csattanóval tette még hatásosabbá: „Un jour, Mlle de Lusancy, étant dans la lingerie, entendit du bruit dans la chambre de sa tante. Elle regarda par une fausse porte, dont on avait fait une armoire, et vit clairement le prieur donnant une leçon de physique expérimentale à la vieille tante. Elle s’empressa de me faire part de sa découverte, et je résolus aussitôt d’en tirer parti pour me donner plus de liberté.”²⁹

Valentin Esterházy visszaemlékezéseinek számtalan irodalmi forrását lehetne azonosítani. A feleségével folytatott levelezésben Esterházy beszámol az olvasmányélményeiről is, amelyek közül kiemelkedően nagy jelentőséget tulajdonított Rousseau *Émile* című művének és a gyermeknevelés fontosságának.³⁰ Esterházy élénken érdeklődött

²⁷ *Mémoires du comte Valentin Esterházy, i. m.*,

²⁸ Uo., 21–22.

²⁹ Uo., 22–23. Az eredeti Voltaire idézet így szól : „Un jour, Cunégonde en se promenant auprès du château, dans le petit bois qu’on appelait *parc*, vit entre les broussailles le docteur Pangloss qui donnait une leçon de physique expérimentale à la femme de chambre de sa mère, petite brune très jolie et très docile.” VOLTAIRE, *Candide, Zadig et autres contes*, Paris, Ed. Lattès, 1988, 9.

³⁰ „Je suis parti vers onze heures et, pendant le chemin, j’ai lu *Émile*. Cette lecture, en m’instruisant des nouveaux devoirs que je vais avoir à remplir, à ce que j’es-

magyar felmenőinek történelme iránt is, és ezt a magyar nemzeti öntudata szerves részének tartotta. Fia számára saját maga írt egy francia nyelvű kis történelmi jegyzetet *Abregé chronologique des Rois d'Hongrie* (*A magyar királyok rövid kronológiája*) címmel, amelyet ma az Esterhazy kézírathagyatékban őriznek a chicagói Newberry Library-ben.³¹

Esterhazy katonáíróként is igen figyelemre méltó teljesítményt mutatott fel. A visszaemlékezéseit nem a nagyközönségnek, hanem a katonai és politikai pályára szánt fiainak szánta. E nemes cél érdekében Esterhazy a katonai harctereken és a versailles-i udvarban szerzett tapasztalatainak legjavát igyekezett megörökíteni e munkájában. A hadjáratok és csaták szemtanújaként a hétéves háború egyik legizgalmasabb krónikáját hagyta ránk. A mindeni csata (1759. augusztus 1.) élményszerű leírásával szinte megelőlegezte Stendhal híres waterloo-i csataleírását a *Pármái kolostor* című regényből. A tapasztalatain túl folyamatosan gyűjtötte a hadászati és harcászati szakirodalmat és olvasta a katonai emlékirókat. 1784. augusztus 1-jei levelében például arról tájékoztatta fiatal feleségét,

père, acquiert pour moi un intérêt bien différent de celui qu'elle me faisait éprouver ; j'ai eu souvent le crayon à la main. Jean-Jacques donne l'envie d'être bon père, quoiqu'il ne dissimule pas que ce soit une tâche difficile. Il me pénètre d'une vérité que je n'avais fait qu'entrevoir, qui est, que nous ne pouvons influer que pour un tiers sur l'éducation de nos enfants. La matière y joue le premier rôle par la conformation de leurs organes, par le plus ou moins de force qu'elle leur donne, et par le plus ou moins de souffrance qu'elle leur fait éprouver. Le second mobile d'éducation, est produit par les choses que voit un enfant quand ses idées commencent à se développer. S'il voit sa mère, sa nourrice, avoir peur d'une araignée, d'une chauve-souris, d'un coup de tonnerre, sans qu'on le lui dise, même quand on lui dirait le contraire, il aura peur de tout cela. Ce que les enfants apprennent le moins, c'est ce qu'on leur dit, et ce qu'ils apprennent le mieux, c'est ce qu'ils voient faire. Or, comme tout ce qui se fait devant eux, ne peut pas être fait par nous ou par ceux qui sont préposés à leur éducation, nous n'influons donc que fort peu à les élever. Cette idée, chère Fanny, doit nous porter à y faire le plus possible ; plus nous contribuons à les rendre forts, agiles, vrais, compatissants et francs, moins nous laisserons au hasard et plus nous pourrons espérer d'avoir un jour des amis dans nos enfants. J'aime à causer avec toi sur nos lectures et quelle lecture peut être aussi intéressante pour moi qu'*Émile* dans la position où nous sommes?" *Lettres du comte Valentin Esterhazy à sa femme 1784-1792*, ed. Ernest DAUDET, Paris, 1907, 104-105.

³¹ Newberry Library, Case MS 5002 Pt. 5 v. 2 *Mélanges*.

hogy utazás közben Villars marsall életét olvasgatta.³² A felvilágosodás korabeli franciaországi magyar katonairók közül valószínűleg az Esterhazy név maradt fenn legtovább későbbi évtizedekben. A család francia ágában, amely Valentin nővére – Anne Esterhazy – egyik természetes gyermeke jóvoltából élt tovább, még a 19. század negyvenes éveiben is találkozhatunk egy katonai íróval. Valentin Esterhazy balkézről való unokaöccse – Jean-Marie Auguste Walsin-Esterhazy – fia, Ferdinand az algériai katonai gyarmati háborúkról írt könyveivel vált híressé.³³ Az ő fia pedig szintén katonatiszt lett, ám igencsak kétes hírnévre tett szert a Dreyfus-ügyben játszott szerepe miatt.³⁴

A franciaországi magyar emigráció másik meghatározó személyisége, Bercsényi László (1689–1778) ismereteink szerint nem hagyott hátra maga után irodalmi értékű munkát. Ugyanakkor van egy rejtélyes kéziratgyűjteményre (*MSS Mémoires du comte Bercsényi*) való hivatkozás Kultsár István szombathelyi tanár Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című műve első kiadásának előszavában, amely cáfolni látszik e tényt. Vajon melyik Bercsényi lehetett ez a kézirat? Talán az idős Bercsényi Miklósé vagy sokkal valószínűbb, hogy a francia szolgálatban fényes karriert befutott Bercsényi Lászlóé. Még izgalmasabb kérdés, hogy hogyan juthatott Kultsár kezébe ez az egyébként a mai napig teljesen ismeretlen kézirat? Megannyi megválaszolatlan kérdés, amelyek eddig igazából fel sem vetődtek a Bercsényi László történetével foglalkozó kutatók számára.³⁵ Bercsényi fia, François Antoine de Berchény a francia forradalom idején Bécsbe távozott, ahol császári szolgálatba állt, fia később

³² „J’ai mis quatre heures à venir ici, j’ai partagé mon temps à penser à Fanny, et à lire la vie du maréchal de Villars dans mon petit cabriolet.” *Lettres du comte Valentin Esterhazy*, i. m., 7.

³³ Tóth Ferenc, *Un militaire érudit en Algérie au XIXe siècle: le général Esterhazy*, *Revue d’histoire maghrébine* (1996/6), 217–237.

³⁴ FRANJOU, i. m., 36–37.

³⁵ MIKES Kelemen, *Török országi levelek, melyekben II^{dik} Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok’ Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal egygyütt barátságosan előadatnak*, szerk. KULTSÁR István, Szombathely, Siess Nyomda, 1794, 3.

szintén a császári hadseregben szolgált.³⁶ Elképzelhető, hogy ő bo-
csátotta Kultsár rendelkezésére a rejtélyes kéziratot. Irodalmi rejté-
lyek persze bőven akadnak az emigráció kevésbé ismert személyei-
vel kapcsolatban is. Lehet, hogy magyar származású volt például a
forradalom idején levélregényt kiadó Claire de Tott nevű titokzatos
író is?³⁷

Izgalmas a cserneki és tarkői Dessewffy (Dessöffy) család fran-
ciaországi tagjainak irodalmi tevékenysége is. A család két tagja
– ellentétben a magyar emigránsok katonai irányultságával – az
egyházi pályát választotta: Ladislas Lancelot és Charles François
Thomas, akik egyébként a francia nyelvi és kulturális közegbe jól
beilleszkedett Jacques Charles Marie Dessoffy de Cserneck fiai vol-
tak. Mindketten a lotaringiai Toul város katedrálisa kanonokjai vol-
tak, amint ezt a család gazdagon dokumentált történetéből megtud-
hatjuk.³⁸ A francia forradalom vérzivataros évtizedeiben a család
magyarországi rokonainál kerestek menedéket. Ladislas Lancelot itt
az egyházi tevékenység mellett aktív irodalmi munkásságot is foly-
tatott.³⁹ Mivel magyarul nem tudott, az esztergomi érsek megbízá-
sából a bánati francia telepesek körében folytatott lelkipásztori szol-
gálatot. Később a nagyszombati primási érseki könyvtár alkalmazta
könyvtárosként. Francia nyelven írt halotti beszédeit és köszöntőit
egyenesen a császári család tagjainak és neves arisztokratáknak
címezte.⁴⁰ Egyes műveiben felismerhetővé válnak a preromantika
bizonyos jegyei is:

³⁶ ZACHAR, i. m., 406–407.

³⁷ *Pauline de Vergies ou Lettres de Mme de Staincis, publiées par Claire de Tott* (3 vol.),
Paris, An VII (1798–1799).

³⁸ Idézi ÉBLE GÁBOR, *A cserneki és tarkői Dessewffy család*, Bp., 1903, 206–207.

³⁹ Uo., 190–191.

⁴⁰ *Eloge funèbre de très-haut, très-puissant, très-excellent Prince, Alexandre Léopold, ar-
chiduc d'Autriche, palatin d'Hongrie par le comte Ladislas Dessöffy de Csernek et de Tar-
kö, licentié ès loix, chanoine du chapitre noble de l'insigne église cathédrale de Toul, exami-
nateur sinodal du diocèse, Vienne, 1795., Oraison funèbre de très haute, très puissante et
très excellente personne Marie-Thérèse Caroline Josephine, Impératrice d'Autriche, Reine
de Hongrie et de Bohême par le comte Ladislas Dessöffy de Csernek, licentié ès loix, an-
cien chanoine de la cathédrale de Toul. Examinateur synodal du diocèse, bibliothécaire de
l'Archevêché primatial de Hongrie, Presbourg, 1807.*

*„Je dois donc vous quitter, lieux si chers à mon coeur!
Jardin de Korompa! Séjour du vrai bonheur!
A ce joli petit bois, à ces charmes asyles,
Vont succéder pour moi le tumulte des villes,
Le fracas du grand monde, et ses pompeux ennuis,
Que ne puis-je en ces lieux, avec quelques amis,
Dans le sein du repos, et de l'indépendance,
Couler bien loin du bruit ma tranquille existence,
Vivre pour moi, sans maître, et chanter tour-à-tour,
Les champs et l'amitié la nature et l'amour! ...”⁴¹*

E költemény abból a szempontból is értékes dokumentum, mivel híven ábrázolja a kettős identitású szerzője vívódását, a napóleoni korszak végén, amikor a legkitartóbb királpárti emigránsok számára is megnyílt a visszaút Franciaországba. Magyar gyökerei ellenére a frankofón kanonok szívében végül a francia érzés keredett felül:

*„Tu le sais, ô mon coeur! si dans la solitude
Au sein de l'amitié, des arts et de l'étude,
Je saurais renoncer aux vœux de la grandeur.
Mais non! je suis Français, et mon Dieu c'est l'honneur.
Je connais mes devoirs; je sais y satisfaire.”⁴²*

A század történetének ismeretében összegzéséppen megállapítható, hogy a magyar katonai és politikai emigráció egy hanyatló korszakban csatlakozott a francia monarchiához. Beilleszkedése hosszú távon nem jelenthetett perspektívát. Rövid távon azonban a szédületes katonai karrierék és a társadalmi felemelkedés olyan példáit láthatjuk, amelyek szükségessé teszik az *ancien régime* társadalmi dinamikájának, mobilitásának és nem utolsósorban integráló képességének fokozottabb elismerését. A társadalmi felemelkedést kiválóan jelezte a francia irodalmi életben való aktív részvétel is. A magyar katonai

⁴¹ Ladislav DESOFFY, *Mes adieux à Korompa en 1815*, Bude, 1815, 2–3.

⁴² Uo, 3–4.

emigráció irodalmi sikerének a kulcsa éppen abban rejlett, hogy a Francia Monarchia számára mint magyarok (huszárok) voltak fontosak. Ennek köszönhetően maradt fenn erős magyarságtudatuk is. A legfigyelemreméltóbb jelenség a kétféle nemzeti identitás természetes együttélése és egymást kiegészítő jellege, amely egyaránt megfigyelhető a kisháborús katonai irodalomban (Jeney), az emlékirók visszaemlékezéseiben (Tott, Esterhazy), mint a vallásos preromantikus költészetben (Dessoffy).